

Gerda Boiten

WIJSHEID IN CONTEXT

Een onderzoek naar de retorische opbouw van het boek *Wijsheid van Salomo* en naar de betekenis van *Vrouwe Wijsheid*¹

Deze studie is geheel gewijd aan het joods-hellenistische geschrift *Wijsheid van Salomo* (*WijsSal*) dat opgenomen is in de Septuaginta, de Griekse vertaling van het Oude Testament. Dit geschrift is hoogstwaarschijnlijk ontstaan aan het begin van onze jaartelling in Alexandrië, het centrum van de hellenistische cultuur en tegelijkertijd de woonplaats van de grootste Joodse bevolkingsgroep buiten Palestina. Opvallend kenmerk van dit geschrift is de verwevenheid van de literaire vormen en religieuze ideeën of tradities uit zowel de joodse als de hellenistische cultuur. Niet alleen de vormgeving, maar ook de argumentatie en inhoud zijn duidelijk beïnvloed door de hellenistische omgeving. Ondanks deze hellenistische beïnvloeding is er in *WijsSal* heel duidelijk sprake van een continuïteit met de oudtestamentische tradities. Deze continuïteit heeft vooral de gestalte aangenomen van een nauwe relatie met de wijsheidsliteratuur van het Oude Testament, die bestaat uit de boeken *Job*, *Spreuken*, *Prediker* en *Jezus Sirach* alsmede enkele wijsheidspsalmen. De kenmerkende wijsheidsthema's zijn in *WijsSal* volop aanwezig, zoals de opvattingen over de goddelijke vergelding en de aansporing tot de juiste levensweg. De belangrijkste overeenkomsten zijn vooral gelegen in de verwijzing naar Salomo, de wijze koning uit Israël, en de beschrijving van de wijsheid in de gedaante van een vrouwengestalte. Deze beschrijving heeft in *WijsSal* evenwel in vergelijking met die uit eerdere geschriften een geheel nieuw stadium bereikt.

Deze twee pijlers van *WijsSal*, hellenistische beïnvloeding en continuïteit, zijn door de schrijver samengebracht teneinde zijn doel te kunnen bereiken. Hij heeft hiertoe dankbaar gebruik gemaakt van de klassieke retorica, de kunst van de overreding, die een belangrijk deel uitmaakt van de opvoeding, instituties en het dagelijkse openbare leven in de hellenistische wereld. Met name de redevoeringen op de marktplaatsen, in het theater en in het gymnasium waren een teken van de aanwezigheid van de

---

¹ Uitgave in eigen beheer, te bestellen bij G.J. Boiten, Paulus Potterweg 37, 9761 HN Eelde.

hellenistische cultuur. Deel uitmaken van deze cultuur, waar dan ook, betekende een oor hebben voor de retorica van de redevoeringen. Voor de schrijver van WijsSal was de indeling van dit geschrift volgens de theorie van de klassieke retorica een belangrijk middel zijn lezers te overreden zijn visie over te nemen. WijsSal is derhalve opgebouwd volgens het bekende schema inleiding (*exordium*), formulering van de stelling (*propositio*), de vertelling of overredende uiteenzetting van de feiten of gebeurtenissen van de zaak die in de redevoering besproken wordt (*narratio*, inclusief een uitweiding of *dispositio*), bewijsvoering (*argumentatio*) en wordt afgesloten met een conclusie (*peroratio*). WijsSal is daarnaast in de vorm gegoten van de *protreptikos*, een literaire vorm gericht op een toehoorder wiens keuze het doel van de verschillende overredingen en aansporingen is.

De retorische opzet van WijsSal staat vooral in dienst van de beschrijving van de wijsheid. Het hartstuk van WijsSal wordt namelijk gevormd door de lofprijzing op de wijsheid, eveneens een synthese van hellenistische en joodse elementen. Het tweede deel van mijn onderzoek is dan ook uitsluitend gewijd aan deze unieke beschrijving van de wijsheidsgestalte in WijsSal. Weliswaar heeft de schrijver zich gebaseerd op bekende wijsheidselementen uit eerdere wijsheidsboeken, maar de vormgeving vooral ontleend aan de invloedrijke filosofie van de Stoa alsmede aan de belangrijkste mysteriegodsdiens uit de hellenistische wereld, de Isisverering. De wijsheid wordt door de schrijver in de eerste plaats voorgesteld als een *pneuma*, een geestwezen, die tevens geïdentificeerd wordt met de geest van God. Het concept van de *pneuma* is vooral bekend als kernbegrip uit de Stoa, het actieve oerbeginsel. Dit oerbeginsel kan als een soort levensadem beschouwd worden, die zich in het geheel van de kosmos verbreidt, er geheel en al mee verbonden is en door zijn kracht de gedifferentieerde bepaling ervan tot stand brengt. Alles wat op aarde bestaat kan alleen bestaan dankzij de *pneuma*, die de gehele wereld doordringt en samenhang aan alles verleent. De aanduiding van de wijsheid als een *pneuma* geeft informatie over haar wezen, oorsprong, almacht en kosmische vermogens. Zij kent een goddelijke oorsprong en bezit kwaliteiten en vermogens die doorgaans alleen aan God toegeschreven worden. Ook haar relatie tot de mensheid kan hierdoor verklaard worden: de wijsheid heeft de openbaring van Gods heerlijkheid en goedheid ontvangen; door middel van weerspiegeling en uitstraling kan zij deze nu overbrengen aan de mensheid. Zij daalt neer als Gods geest in de zielen van de rechtvaardigen, die zij leidt en beschermt op hun levensweg.

Naast een aanduiding van de *pneuma* als het wezen van de wijsheid, kent WijsSal ook een andere kenmerkend begrip afkomstig uit de joodse

wereld namelijk de wijsheid als *paideia*. Dit begrip verwijst enerzijds naar de 'tucht' uit het Oude Testament als de enige weg naar de wijsheid en aldus naar het leven, en anderzijds naar de vorming van een zo perfect mogelijke persoonlijkheid van ieder individu in de hellenistische tijd door middel van een ontwikkeling van alle geestelijke en lichamelijke krachten en ethische en esthetische emoties. *Paideia* bestaat derhalve uit een lichamelijke, geestelijke en ethische opvoeding. In zijn beschrijving van de weg naar de wijsheid volgt de auteur de oudtestamentische wijsheidsliteratuur evenwel op de voet. Hij sluit zich derhalve vooral aan bij het oudtestamentische gedachtegoed. Dit neemt echter niet weg dat *paideia* als vertaling van het Hebreeuwse *musar* toch een hellenistische associatie oproept en op deze wijze een intellectuele betekenis verleent aan het joodse onderricht, dat religieus van aard was en hoofdzakelijk gericht op het aanleren van de juiste levenswijze. Voor de jeugd, die in meer of mindere mate hellenistisch onderricht genoten had, verwijst de opsomming van de kardinale deugden in WijsSal naar de wetenschappen die in het hellenistische onderwijs geleerd werden. Aldus wordt duidelijk dat de schrijver een brug naar de hellenistische wereld heeft willen slaan, wat ook blijkt uit de zinsnede dat een oprecht verlangen naar onderrichting het begin van de wijsheid is. De combinatie van verlangen en onderricht vertoont namelijk overeenkomsten met het streven van de filosoof kennis te verwerven, ook wel aangeduid met *Eros*.

Van de verschillende religieuze uitingen in de hellenistische tijd hadden de mysteriegodsdiensten de grootste aantrekkingskracht. In een tijd die gekenmerkt werd door een individualiseringsproces en een loslaten van de traditionele levens- en denkvormen, kwamen deze godsdiensten tegemoet aan de behoefte van een persoonlijk heil. Dit heil kon gevonden worden in een relatie met een godheid die rekening hield met de individuele situatie van de mens en die houvast bood in een onzekere wereld. Van de verschillende mysteriën had met name de Isisverering de voornaamste invloed op het religieuze leven. Invloeden uit deze Isiscultus worden eveneens in WijsSal aangetroffen; dit geldt met name voor de oorsprong en de kosmische vermogens van de wijsheid. Zowel qua terminologie als inhoud zijn deze invloeden duidelijk aan te wijzen. De belangrijkste overeenkomst tussen Isis en de wijsheid is evenwel hun reddende functie. Ten gevolge van haar almacht en kosmische vermogens wordt Isis in de verschillende teksten beschreven als de godin die de mensen uit moeilijke situaties kan redden of verlossen. Juist ten aanzien van de kosmische vermogens van de wijsheidsgestalte in WijsSal is de auteur afgeweken van de oudtestamentische wijsheidsliteratuur, waar de wijsheid deze reddende functie niet heeft. Het is zeer aannemelijk dat de schrijver mede deze

functie overgeheveld heeft naar de wijsheid, aangezien juist dit vermogen de belangrijkste van Isis was, de spil van haar aantrekkingskracht. Met de toekenning van deze functie aan de wijsheid speelt de auteur op een uiterst kundige wijze in op de aantrekkingskracht die de Isisverering ongetwijfeld op de joodse gelovigen heeft gehad. Door deze functie in zijn beschrijving van de wijsheid op te nemen kon hij de wijsheid dezelfde vermogens verlenen als Isis. Tegelijkertijd heeft hij zijn beschrijving dusdanig vormgegeven dat er bij de lezer geen twijfel over kon ontstaan over de herkomst van deze vermogens van de wijsheid, namelijk door deze te presenteren als een vermogen van God zelf. Op deze manier heeft hij aan de eigen joodse geloofstradities een meerwaarde verleend. Isis is weliswaar de godin die het universum regeert, maar zij blijft toch onderdeel van de schepping die haar zelf heeft voortgebracht. Door de wijsheid als een *pneuma* te omschrijven heeft hij haar als een emanatie van God afgeschilderd, de transcendente God die boven het universum staat en geen deel van de schepping uitmaakt. De wijsheid als Gods *pneuma* fungeert dan als de link tussen God en de mens. De wijsheid heeft dezelfde vermogens als Isis, maar is door haar wezen als emanatie van God toch superieur aan haar.

De superioriteit van de joodse godsdienst heeft de schrijver ook willen aangeven door middel van termen die kenmerkend zijn voor de mysterie-godsdiensten. De eigen godsdienst wordt aldus als een mysterie gepresenteerd, maar stijgt hier uiteindelijk boven uit. Dit blijkt met name uit de manier waarop de persoon van Salomo, de wijze koning van Israël, in WijsSal functioneert. In tegenstelling tot de eerdere wijsheidsgeschriften speelt hij in WijsSal een belangrijke rol. De 'autobiografie' van Salomo kan namelijk ook opgevat worden als een 'mystieke inwijdingstocht in de mysteriën van de goddelijke wijsheid'. Salomo wordt in WijsSal enerzijds beschreven als de ideale koning, de belichaming van het ideaal van de menselijke perfectie als weerspiegeling van de deugden van de goddelijke heerser van het universum. Volgens deze beschrijving behoort een koning naar gerechtigheid te streven, menslievend en barmhartig te zijn, op een rechtvaardige manier te oordelen en bovenal zich te houden aan Gods wil en geboden, neergelegd in het 'heilige', een indirecte aanduiding van de Thora. Dit ideaal van het koningschap is tevens een religieus ideaal, waarbij de verbondenheid aan de Thora voorop staat. In deze beschrijving van Salomo in WijsSal zijn elementen te ontdekken uit het Oude Testament, naast elementen uit de 'koningstractaten', die deel uit maken van een lange Griekse traditie aangaande de ideale koning-filosoof. Oorspronkelijk zijn deze tractaten geschreven door filosofen als advies aan heersende monarchen, maar zij werden uiteindelijk vooral een expositie van het

ethische ideaal van het hellenisme, het ideaal van de menselijke perfectie. In WijsSal fungeert Salomo als het model van de ideale levenswijze. Anderzijds bestaat zijn autobiografie niet alleen uit een filosofisch-religieuze ontdekkingsstocht naar de wijsheid en de levenswijsheid, maar biedt ook het verslag van een inwijdingstocht in een mysteriegodsdienst, te vergelijken met het verslag van de inwijding van Lucisu in de Isismysteriën in het geschrift *Metamorfosen* van Apuleius. In tegenstelling tot de zwijgplicht van de ingewijde in de mysteriegodsdiensten spreekt Salomo geheel vrijuit over zijn inwijding in de geheimen van de wijsheid: hij heeft gebeden en hem werd inzicht gegeven, hij heeft gesmeekt en de geest van de wijsheid kwam tot hem. In welhaast mystieke bewoordingen beschrijft hij de ontmoeting met de wijsheid, die ontspringt aan de bron van al het goddelijke. Dankzij de mystieke eenwording met de wijsheid ontvangt Salomo de geheimen van God: de kennis van alles wat zichtbaar en verborgen is in het universum, de kennis aangaande wezen, oorsprong en almacht van de wijsheid en haar plaats naast God. Dankzij deze eenwording leert hij ook de juiste levenswijze, die uiteindelijk zal leiden naar een eenwording met God na zijn leven in de vorm van onsterfelijkheid in zijn nabijheid. Tegelijkertijd schenkt de wijsheid hem in dit leven alles wat een mens zich maar wensen kan, namelijk spirituele en materiële rijkdommen.

Deze veranderingen qua vormgeving en inhoud van WijsSal kunnen alleen verklaard worden in het licht van de afwijkende situatie in de diaspora die, in vergelijking met het moederland, een andere benadering van de overgeleverde geloofsovertuigingen en praktijken verlangde. De aanleiding tot het ontstaan van WijsSal, zo blijkt uit mijn onderzoek, is gelegen in een interne crisis in de joodse samenleving in Alexandrië. Er was sprake van een controverse tussen de Joden die de joodse wet en gebruiken trouw wilden blijven en degenen die hiertoe niet meer zo geneigd waren. De schrijver wilde zijn lezers, de jeugd die de keuze voor een levenswijze nog moest maken, aansporen te kiezen voor de juiste levenswijze, de weg van de joodse geloofstradities. Kenmerkende term voor deze weg is de gerechtigheid, zoals deze functioneert in de opvattingen over de wereldorde. God is de schepper van hemel en aarde; hij heeft door zijn wijsheid de structuur van het leven gegrondvest en houdt deze in stand door zijn leiding. Deze levenschenkende orde in de kosmos is de gerechtigheid. De sociale orde is de microkosmos van de rechtvaardigheid in de schepping en het wezen van God zelf. Het sociale leven wordt gedefinieerd door wetten, gewoonten en verwachtingen. Deze wereldconstructie wordt in WijsSal tot stand gebracht door de wijsheidsgestalte; zij is de openbaring van de gerechtigheid en tegelijkertijd ook degene die de mensen hierin onderricht. De omstandigheden in Alexandrië waren ten

tijde van het ontstaan van WijsSal van dien aard dat gesproken kon worden van een crisis in de sociale orde. Doordat een gedeelte van de Joden afstand deed van trouw aan het joodse geloof werd de sociale orde verstoord. Op deze manier was de overleving van de joodse samenleving in de hellenistische diaspora in het geding. De vraag was nu hoe de joodse saamhorigheid in stand kon blijven in het licht van het hellenistische individualisme en de persoonlijke geloofsbeleving.

De auteur van WijsSal wil met zijn geschrift overbrengen dat het belangrijkste in een mensenleven het liefhebben van de gerechtigheid is, die niets anders is dan de juiste levenswijze, gebaseerd op het geheel aan overgeleverde geloofstradities. De schrijver heeft met zijn werk getracht deze oude geloofstradities te actualiseren, zoals met name ten aanzien van een nieuwe verwoording van het aloude probleem van de goddelijke vergelding geschied is. De vraag die Job in zijn geschrift stelde aangaande de goddelijke gerechtigheid, is door de schrijver van WijsSal opnieuw beantwoord. God beloont een mens voor zijn rechtvaardigheid en juist gedrag, alleen op een andere wijze dan voorheen het geval was. Dankzij de actualisering van de joodse geloofstradities was de auteur in staat antwoord geven op de vraag hoe een mens zich in de hellenistische wereld moet gedragen. Deze actualisering kon het beste geschieden door de wijsheidstraditie die de flexibiliteit had zich aan te passen aan de eisen van de nieuwe tijd en situatie. De schrijver heeft evenwel een geheel eigen visie op de manier hoe het jodendom kon overleven in de hellenistische wereld, een visie die hij ontleend heeft aan de mysteriegodsdiensten die in deze tijd uitermate populair waren. Hij biedt zijn lezers het hoogste aan wat een mens in zijn leven kan bereiken: de eenwording met de wijsheid en aldus met God. Deze verandering naar een persoonlijke geloofsbeleving valt samen met het naar voren komen van een spirituele vroomheid, die ten tijde van het ontstaan van WijsSal een belangrijk kenmerk van het hellenistische Jodendom geworden was. Deze spirituele vroomheid komt tegemoet aan de behoefte aan een persoonlijke geloofsbeleving in de hellenistische wereld. Het joodse geloof biedt een mens alles wat hij in zijn leven nodig heeft: de transcendent God, de schepper en instandhouder van het universum, is tegelijkertijd ook een persoonlijke God, die dankzij zijn wijsheid betrokken is bij zijn volk en het leidt, beschermt en verlost. De wijsheidsgestalte speelt hierin een uiterst belangrijke rol. Het is daarom niet zo verwonderlijk dat vanuit de nieuwtestamentische wetenschap regelmatig gewezen is op de mogelijkheid dat de vroeg-christelijke schrijvers voor de beschrijving van Jezus teruggerepen hebben op de wijsheidsgestalte en hem met haar geïdentificeerd hebben, inclusief al haar

attributen en functies. Wat het Jodendom gedacht had over de wijsheidsgestalte, werd nu toegepast op Jezus.

De vraag is nu hoe de wijsheidsgestalte als invloedrijk symbool in de joodse traditie en (mogelijk) als uitgangspunt voor de christelijke schrijvers geduid moet worden. De beschrijving van de wijsheidsgestalte in WijsSal is namelijk uiterst gevarieerd en persoonlijk. Als vrouwengestalte heeft zij bepaalde karakteristieken en eigenschappen verworven die haar een persoonlijk karakter verlenen. Zij gaat zelf rond om te zoeken naar mensen die haar waardig zijn en zij vertoont zich aan hen op de wegen. Zij is de bruid die Salomo wenst te verwerven en met wie hij wil samenleven. Zij is zijn raadgeefster en troost in tegenspoed. Daarnaast wordt zij als een spirituele entiteit beschreven met unieke goddelijke functies. De schrijver heeft haar, zoals gezegd, als een *pneuma* beschreven met behulp van attributen die haar goddelijke natuur weergeven. Daarna heeft hij haar goddelijke oorsprong aangetoond door middel van vijf metaforen die de wijsheid als een emanatie en uitstraling van Gods macht, eer, licht, werkzaamheid en goedheid afbeelden. Haar woonplaats is in de hemel, waar zij de troonpartner van God is en door hem bemind wordt. In zijn uiteenzetting over haar almacht maakt de schrijver duidelijk dat haar kosmische vermogens overeenkomstig die van God zijn; zij heeft een actieve rol vervuld bij de schepping, is ingewijd in de scheppingsgeheimen en in Gods kennis. De conclusie is dan ook gerechtvaardigd dat de wijsheid als de goddelijke geest beschouwd kan worden, die als goddelijke inspiratie de rechtvaardigen binnentreedt. Als heilige geest van het onderricht brengt zij de mensen op de hoogte van Gods wil en geboden. De vraag is dan evenwel hoe de relatie van deze uitzonderlijke gestalte tot God beoordeeld moet worden. Is zij een wezen dat onafhankelijk van God functioneert en bijna op hetzelfde niveau als hem staat, of is zij niets anders dan de personificatie van een goddelijke eigenschap?

Uit mijn onderzoek komt naar voren dat de literaire benadering de meeste mogelijkheden biedt de wijsheidsgestalte adequaat te verklaren. Zij is dan op te vatten als een personificatie. De vraag is dan uiteraard *waarvan* zij een personificatie is. Ten aanzien van eerdere wijsheidsboeken is gewezen op de wijsheidsgestalte als een personificatie van een goddelijke eigenschap of functie, als een personificatie van de schoolwijsheid of als zelfopenbaring van de schepping. Haar metaforisch omschreven oorsprong, haar kosmische en scheppende vermogens, haar plaats naast Gods troon en haar zelfstandig handelen maken de wijsheidsgestalte meer dan een attribuut of functie van God. Het belangrijkste verschil is namelijk gelegen in de beschrijving van de wijsheid als een *pneuma* en als *paideia*, Gods heilige geest van het onderricht die de mensen in de juiste

levenswijze instrueert. Gezien deze beschrijving in WijsSal is geen andere conclusie mogelijk dan dat de wijsheid de personificatie van Gods beschermende, scheppende, onderrichtende en reddende aanwezigheid in de wereld is. Zij is geen zelfstandig wezen die bepaalde functies van God overgenomen heeft, maar Gods geest zelf die zich als de wijsheid manifesteert. Het doel van deze personificatie is gelegen in het aanschouwelijk maken van Gods betrokkenheid met en handelen in de wereld. Zij is een openbaring van God zelf en van zijn aanwezigheid in de wereld.

De personificatie van de wijsheid is een manier Gods nabijheid, zijn betrokkenheid bij de wereld en zijn volk te vertolken en uitdrukking te verlenen aan zijn handelen ten aanzien van zijn schepping, openbaring en verlossing. Tegelijkertijd wordt dankzij deze personificatie Gods heilige transcendentie beschermd. De wijsheid is niet iets wat buiten God aangetroffen kan worden, integendeel; zij is zowel een aspect van zijn geest als van zijn handelen. Deze combinatie van de wijsheid als personificatie van Gods zijn en handelen kan omschreven worden als een synthese van woord en geest. In de beschrijving van de wijsheid zijn de functies van de goddelijke geest zichtbaar in de handelingen van de wijsheid. Haar onderricht geschiedt niet uitsluitend als de overdracht van een doctrine, zoals in het boek Spreuken het geval is, maar bestaat er vooral in de mensen de mogelijkheid te bieden de wereld te observeren, Gods wil en geboden te begrijpen, gerechtigheid uit te oefenen en als een profeet en vriend van God te leven. Op deze wijze functioneert de wijsheid als een communicatiemedium met als doel de relatie tussen God en de mens tot stand te brengen; een relatie die oproept tot een persoonlijke betrokkenheid. De beschrijving van de wijsheid als een begerenswaardige vrouw lokt een antwoord van aantrekking, verlangen en streven uit. Door middel van erotische beeldspraak beschrijft de auteur deze relatie als een emotionele, niet een intellectuele betrokkenheid. Op het didactische vlak is de erotische dimensie een dominante metafoor voor het onderricht, te vergelijken met de filosofische *eros*. De wijsheid, of goddelijke kennis, is een felbegeerde bruid die slechts verkregen kan worden door degene die zich voor haar openstelt. Op het religieuze vlak wordt de wijsheid als een bruid van God voorgesteld, die in een mystieke eenheid met hem samenleeft; een voorbeeld voor het streven van Salomo zich eveneens met de wijsheid te verenigen; een voorbeeld dat tot een persoonlijke ervaring van de goddelijke openbaring, redding en verlossing leidt.